

Hüquqi dövlət və təbii hüquq nəzəriyyəsi

Müstəqillik barədə debatlar əsasən tarixin korlanmasına qarşı qoyulmuş təbiət qanunu nəzəriyyəsi və səbəbə müraciət arqumentləri baxımından aparılırdı. Bernard Beylinin qeyd etdiyi kimi, "pamfletlərdə bir-birinin ardınca Amerika yazıçıları təbii hüquqlar barədə Lokkdan sitat gətirirdilər... Təbiət və millət qanunları üzrə isə Qrotiusu, Paffendorfu, Burlmarkı və Vatteli misal göstərirdilər". Məsələn, Ceyms Otis özünün Britaniya müstəmləkələrinin əsaslandırılması əsərində kolonistin ingilis krallığı ilə xartiyası ilə müqayisədə təbiət qanununun aliliyi məsələsini müdafiə edirdi: "Həyat, azadlıq və əmlak həm təbiət qanunu, həm də ümumi hüquqla Cənubi Britaniyanın xoşbəxt sakinləri üçün təmin olunub və onların başlıca mülki və ya siyasi hüquqlarını təşkil edir".

Ondan bir il əvvəl, Britaniya müstəmləkələrinin təsdiq və isbatlanmış hüquqları əsərində, o, təbiət qanununun ümumbəşəri, fundamental və transcendent xarakterini vurğulamışdı: "Nə təbiət qanununu, nə də azad olmaq üçün bütün insanlara istədikləri kimi istifadə edə biləcəkləri təbii hüquq vermisi qüdrətli Allahın bəxşini əvəz edə biləcək heç bir göstəriş ola bilməz... Təbiət qanununu insan yaratmayıb, onu dəyişdirməyə və ya istiqamətində hər hansı dəyişiklik etməyə səlahiyyəti yoxdur. O, yalnız onu yerinə yetirə və qoruyub saxlaya, itaətsizlik göstərənə poza bilər. Sonuncu heç vaxt cəzasız qalmır".

Bu, inqilabdan əvvəlki onilliklərdə yazılan başqa əsərlərdə olduğu kimi, mülki əlaqə təbiət qanunu ilə birləşdirilmişdi, çünki Plutarx və Siseron, Paffendorf və Qrotius, Lokk və Vatter kimi müfəkkirlərin hamısına Stefan Hopkins (Kolonistlərin hüquqları araşdırılıb), Samyuel Adams (Koloniyaların təbii hüquqları, Riçard Bland (Britaniya koloniyalarının hüquqları haqqında sorğular, Adams və başqa yazıçılara istinadlar olmuşdu. Bu yazıçıların hamısı təbiət qanunu prinsipləri ilə ana Vətənə və koloniyaların hüquqlarının müqayisəli təhlilində sonuncuların müdafiəsi üçün istifadə olunmuşdu. Con Adams bəyan edirdi: "Böyük Britaniya özünün müstəbid fərmanları ilə bizi ya qul olmaq, ya da müdafiə olunmaq üçün təbiət prinsiplərinə qayıtmaq alternativlərindən birini seçməyə məcbur edib". Koloniyalardakı yeni siyasi cəmiyyətin yeni sosial sazişinin əsaslandırılması üçün təbiət qanununa Con Adams və Riçard Bland kimi şəxsiyyətlərin müraciət etməsi məhz bu prinsiplərə qayıdışda öz əksini tapmışdı. Con Adamsın (qubernator Haçinsonla debatlarında) Vattelle və təbiət qanununa, qanun və tiranlığın başlıca amilləri barədə Huker və Lokka, koloniya hüquqlarının təbiətlə tənzimlənməsi əsnəsində Paffendorf və Qrotiusa müraciətləri, - bunların hamısı yeni dünyada yeni quruluşun ideoloji əsasını yaratmışdı.

A.Seliqman yazır: "Gördüyümüz kimi, ingilis krallığına qarşı kolonial hüquqların müdafiəsi ilə bağlı arqument

təbii hüquq nəzəriyyəsi (Britaniya konstitusiyası və "təcrübəsi" ilə birlikdə) əsaslanmışdı. O, müqəddəs yazılardan və amerikalı məskunların seçilmiş xalq olmasına qəti inamdan irəli gəlirdi. Bu ənənənin köklərinə on yeddinci əsrdə "İlahi Birliyə" olan inamda rast gəlmişik. On səkkizinci əsrin sonuna yaxın, Amerika Respublikasının taleyinin özü belə günahı bağışlayan tarixin gedişatı ilə qəti surətdə eyniləşdirilirdi. Amerika möhtəşəm sonluğun həm məkanı, həm də aləti olmuşdu. Bu inama xas olan cəhət, yeni Allah krallığının Amerika milləti ilə eyniləşdirilməsi kilsəni millətlə əvəz etdi ki, o da, gördüyümüz kimi, bir əsr bundan əvvəl buna oxşar bir rol oynamışdı. Bu mənada millət "respublika dininə" mühüm bir əhəmiyyətə sahibdir, tarixdə Allahın mənalı fəaliyyətinin əsas vasitəçisi kimi formalaşdı".

A.Seliqmanın fikrincə, bu inamların daha konkret təsirləri təkrarsız dərəcədə Amerikan vətəndaş cəmiyyəti idealında və Amerika Respublikasının inkişaf edən siyasi ideologiyası ilə qovuşarkən, Avropanın sosial və siyasi ideyalarının transformasiya tərzində axtarılmalıdır. Məsələn, təbiət qanunu doktrinaları (və idrakın da sosial xeyrinin hakimi rolu) baxımından, hər bir kəs onun fərqi hem Avropa, həm də Şimali və Cənubi Amerika ilə müqayisədə görə bilər. Maarifçilik tərəküründə təbiət qanunu doktrinalarının vacibliyi, əlbəttə, tarixi bir aksiomaya çevrilmişdir. Bununla belə, Yehoşua Arielinin vurğuladığı kimi, Avropada "bu ideya mövcud təsisatlar və siyasi davranış üçün bir izahat, əsaslandırma və ya hətta meyar və dərslik kimi qəbul edilmişdi." Latin Amerikasında mövcud siyasi qurumların qanuniləşdirilməsi üçün təbiət qanunu nəzəriyyəsi istifadə daha əhəmiyyətli olmuşdu. Buna baxmayaraq, Şimali Amerikada təbiət qanunu doktrinaları "maarifçiliyin ən ümumiləşdirilmiş, abstrakt və ümumbəşəri prinsipləri üzərində cəmiyyəti yenidən qurmaq üçün mövcud loyallıqları və ənənəni ləğv etdi və cəmiyyəti atomlara parçaladı". Mövcud loyallıqların və ənənələrin ləğvinin özü isə reformasiyadan yaranan kimliklərin və öhdəliklərin yenidən qurulmasının nəticəsi idi. Sosial və dini quruluşun mövcud formalarından imtina etmiş, tədqiq olunmuş "görünən müqəddəslərin" yeni icmalarının yaradılması, beləliklə, Şimali Amerikada təbiət qanunu doktrinalarının əsaslı surətdə yenidən açıqlanmasında, xüsusən də mahiyyətə transendental fərd adlandırılma bilən fərdin siyasi icmanın təşkiləddici hissəsi kimi yeni məfhumuna münasibətdə mühüm rol oynamışdı.

Bu faktı əsəri Veber üçün vüət mənbəyi olmuş Corc Cellinek nəzərə alınmış və təhlil etmişdi. Artıq 1895-ci ildə Cellinek Amerika Hüquqlar Aktını (müxtəlif ştatlardan olanları), Fransanın Declaration des Droits de L'Homme et du Citoyen-i-ni və ən əsası isə 1689-cu ildə nəşr olunmuş İngiltərənin Hüquqlar Aktını, 1679-cu ildə nəşr olunmuş Habeus Külliyyatı Aktını və 1628-ci ildə nəşr olunmuş Hüquq Petisiyasını müqayisə etmişdi. Onun qənaətlərini sitat gətirmək yerinə düşərdi: "Amerika Hüquq Aktları sadəcə dövlətin təşkil olunması naminə müəyyən prinsipləri açıqlamağa cəhd göstərmir. Hər şeydən əvvəl dövlət və fərd arasında sərhədləri çəkməyə çalışır. Ona əsasən, fərd dövlətə görə hüquq sahibi deyil, öz təbiətinə görə ayrılmaz və danılmaz hüquqlara malikdir. Bunun bərsində ingilis qanunları heç nə bilmir. Onlar əbədi, təbii hüquq, atalarından miras qalmış, ingilis xalqının "qədim, danılmaz hüquqlarını tanımaq istəmir."

Cellinek üçün ingilis hüquq sisteminə fərdi hüquqların təbii prinsiplər toplusunda heç bir müstəqil əsas yoxdur, yalnız ənənədə "bu mühitin qanunlarında və qanunvericilik aktlarında" "İngilis krallarının kolonistlərə verdiyi anadangelmə hüquq və azadlıqların, eyni zamanda təsis imtiyazlarının" "insandan deyil, Allah və təbiətdən yaranmış hüquqlara" necə transformasiya etdiyini izah etmək cəhdində Cellinek öncə nəzərdən keçirdiyimiz konqreqasiya puritanlığının təyinedici xüsusiyyətlərinə müraciət etmişdi. O, Nyu-İnglənddə təbiət qanunu mənşələrini dini doktrina mövqeyindən təhlil edərkən, vicdan azadlığını vurğuladığı halda, biz Amerika hüquqlarının bu aspektinin mühüm əsası kimi təbiət qanunu doktrinasının müqəddəslərin icması ideyası ilə (yeni mərhəmət üzərində qurulmuş biridare etmə üsulu) qarşılıqlı qovuşmasını vurğulamışıq.

Bundan başqa, Cellinekin vurğuladığı kimi, bu, məhz ilk razılaşmalarda, daha dəqiq desək, puritan müqəddəslərinin ilahi birlik dünyagörüşünün yayılması üçün bağlanmış sazişlərində idi ki, tarixdə ilk dəfə razılaşmalar ştatların mənbəyi kimi "onlara tələbatdan öncə bağlanmışdı". Hər bir kəsi "özünün yaratdığı səlahiyyətli orqana və özünün yaratdığı qanuna" hörmət bəsləməyə məcbur edən əmil məhz bunlar idi. On yeddinci əsrin əvvəllərindəki siyasi səlahiyyət orqanı və qanun strukturlarının təbiət qanunu doktrinalarına koloniyalarda öz məxsusi əhəmiyyətini və mənasını necə fəaliyyət və məna üçün ictimai yerin itki barədə Vebersayağı tezizə çox oxşayır. Bir qədər öncə təhlil olunmuş bərabərlik və idrakın bir-biriləri qarşılıqlı surətdə inkar edən dinamikasından qidalanan bu itki ictimai mühitdə ən son dəyər mövqelərini təmsil etməyin artan çətinliyinə gətirib çıxarır. Onların əvəzində etik amilin təmsilçiliyi məxsusi amilə, fərdə və sosial həyatın özəl sferasına nadək kiçilir. Beləliklə, ictimai sferanın, etik reallaşmanın yeri kimi ötürülməsi tənqidi idrakın təsirləri üçün səhnə təmin etməkdə birincinin uğursuzluğu ilə əlaqəlidir. Bu inkişafın Hanna Arendt və Yurqen Habermasın müşahidə etdikləri aspektləri 1840-cı illərdə Tokvill Amerikan cəmiyyətinə istinadən artıq yazılı surətdə qeyd etmişdi. Eynilə, dəyər öhdəliklərinin məxsusi həyatların özəl sferasına sığınması postmodernliyin, əslində, bu inkişafı qanuniləşdirməyə cəhd göstərən cari tərəfdarlarının daha abstrakt və fəlsəfi layihəsinin sosial əlaqələndiricisidir.

A.Seliqman qeyd edir ki, lakin müşahidə etdiyimiz kimi, özəl sferanın ictimai sferaya proyeksiyası ilə təmsilçiliyin müəyyən növü müasir dünyada postulat kimi irəli sürülüb. Cəmiyyət təmsilçiliksiz keçinə bilməz. Təmsilçilik idrak təsirləri üçün mühüm olmaq yanaşı, cəmiyyətin varlığı üçün də zəruridir. Onun və onunla birlikdə hətta özəl sferanın davamlı varlığı üçün əhəmiyyət kəsb edən əmil kimi ictimai mühitin vacibliyini, Hanna Arendt açıq-aşkar təsdiqləmişdi. O deyirdi ki: "...reallıq barədə hislərimiz son dərəcə zahiri görünüşdən və beləliklə də içində eşyaların sığınacağı varlığın qaranlığından peyda ola bi-

Bu yazı Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyə dəstəyi ilə "Vətəndaş cəmiyyəti, hüquqi dövlət quruculuğu" istiqaməti çərçivəsində hazırlanıb

ləcək ictimai mühitdən asılı olduğu üçün, hətta özəl və qapalı həyatlarımızı işıqlandıran alaqaranlıq və sonda ictimai mühitin daha gur işığından törəyib".

Niklas Lyumannın ifadələrindən istifadə edərək, bir qədər bayağı tərzdə desək, "cəmiyyətin cəmiyyətdə təmsilçiliyi", onun hansısa ali xeyir baxımından qurulmuş təşkiləddici münasibətlərinin təmsilçiliyi, Çarlz Teylorun bu yaxınlarda sübut etməyə çalışdığı kimi, cəmiyyətdə insanı vasitəçilər kimi varlığımız üçün vacibdir.

Sosial həyatın təmsilçiliyinin müasir növü ilə bağlı problem ona xas ziddiyyətdədir, yeni bütövlüyə dayaqlı olan hissənin problemidir. Beləliklə də təmsilçiliyin ümumbəşəri formalarından (xeyrin və ya həqiqətin formalarından) imtina edən hazırkı şərtlərinin cəmiyyətin konsepsiyalarından hər hansı birini dəstəkləyə bilib-bilməyəcəyi barədə sual hələ cavabını gözləyir. Xeyrin ümumbəşəri standartını açıqlamaqdan daim imtina edilməsi, məxsusi amilin apofeozu ilə birlikdə, ümumiyyətlə, cəmiyyəti təmsil etmək bacarığının özünə təhlükə yaradan kimi görünür. Bu cür uğursuzluq özü ilə məyus olmuş və əsasən təmsil olunmamış dünyanın nəticələri kimi müəyyən sosial nəticələr daşıyır. Veberin "dəmir qəfəslə" bağlı baxışlarını biz bəlkə də bu kontekstdə daha tam şəkildə anlama bilirik. Etik dəyərin və onun təmsilçilik funksiyalarının özəl mühitə sığınması ilə cəmiyyətin təmsilçiliyindən məhrum olan fərdi və sosial varlıqlarımız özünün ifadəli sükutunun əsirinə çevrilə bilərlər.

İnsani varlıq bəşəriyyətin ifadə bacarığından asılı olduğu üçün, şübhəsiz, təmsilçiliyin alternativ formaları bir qədər öncə açıqlanmış müddəalar çərçivəsində yaranmaqda davam edəcək. Onların, idrakı məftunedici işinin həyata keçirilməsini davam etdirib-etdirməyəcəkləri və ya bəlkə də wei-derentzauberte sosial kosmosun sehrli manipulyasiyasının bəzi yeni formalarını doğru istiqamət göstərib-göstərməyəcəkləri hələ gələcəkdə məlum olacaq. Hər bir halda, qarşısı alınacaq şey, on səkkizinci əsrin vətəndaş cəmiyyəti ideyasının ənənəsində bu cür mühüm

rol oynamış "idrak" və "apokalipsisin" qovuşmasına əsaslanmış cəmiyyətin təmsilçilik növünə qayıdış olacaq. Bu problem barədə ağıllıq, əslində, bir qədər fərqli şərtlər əsasında vətəndaş cəmiyyəti görüntüsünü açıqlamaq üçün cari cəhdləri formalaşdırılıb. Lakin sözügedən cəhdlər fərdi və sosial varlığın təşkiləddici şərtlərini təkə Qərbdə deyil, Şərqi-Mərkəzi Avropada da müəyyən edir. Bu cəmiyyətlərdən hər birində vətəndaş cəmiyyəti ideyasını yenidən canlandırmaq üçün göstərilən hazırkı cəhdlərin uyğunluğunu daha yaxşı anlamaq məqsədində növbəti fəsildə biz hər iki cəmiyyətdəki mülki varlığın təyinedici növlərini təhlil edəcəyik.

H.Babaoğlu göstərir ki, vətəndaşların siyasi hüquqlarına, bizim fikrimizcə, həm də konkret şəxsin dövlətə mənsubiyyəti ilə bağlı hüquqlarını da aid etmək olar: "Vətəndaşlıq və onu dəyişmək hüququ, pozulmuş hüquqların müdafiəsinə yönələn məhkəmə müdafiəsinə olan hüquq, vəzifəli şəxslərin, dövlət orqanları və ictimai təşkilatların qanunsuz hərəkətlərinə görə məhkəməyə iddia qaldırmaq, onların vurduğu zərərin ödənilməsinə olan hüquqlar və s".

N.Vitruk siyasi hüquq və azadlıqların onların əsasında duran faydanın növünə görə aşağıdakı növlərini ayırır: 1) vətəndaşlıq vasitəsilə şəxsin dövlətə mənsubiyyəti ifadə olunan hüquqlar - vətəndaşlıq və onu dəyişmək hüququ, sığınacaq hüququ; 2) vətəndaşların qanun qarşısında bərabərliyi prinsipindən gələn hüquqlar; 3) seçki vasitəsilə xalq hakimiyyətinin həyata keçirilməsi, cəmiyyət və dövlətin idarə edilməsi ifadə olunan hüquqlar: seçki hüquqları, referendumda iştirak etmək hüququ, dövlət aparatında seçkilərin tutmaq hüququ, dövlət orqanlarına müraciət etmək, əmək kollektivlərinin yığıncaqlarında iştirak etmək hüquqları və s.; 4) ictimai həyatın hər hansı sahəsində fikir, əqidə azadlığı; 5) birləşmək uzadlığı; 6) vətəndaşların hüquqları və qanuni maraqlarının müdafiəsinə yönələn hüquqlar.

Vahid ÖMƏROV,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru